

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію
ШЕВЧЕНКО ТЕТЯНИ МИКОЛАЇВНИ

**«Есеїстика українських письменників як феномен літератури
кінця XX – початку XXI ст.» (монографія),**

подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальностями
10.01.01 – українська література, 10.01.06 – теорія літератури

Історично зумовлена, хронологічно маркована та увиразнена стильовими пошуками й авторськими відкриттями в царині художнього письма переходова доба – кінець XX – початок XXI століть – зумовила активні трансформації у парадигмі наукового мислення, чільним сегментом якого є літературознавчий дискурс. Будучи органічною складовою становлення, формування й утвердження новітньої гуманітаристики, літературознавство переходної доби переконливо засвідчує складність, синтезованість, методологічну розмаїтість дослідницької самосвідомості, розгортання наукового дискурсу водночас із поглибленням проблематики й деталізацією аналітичного контексту. Дослідженням сучасного літературного процесу належить особливе місце, позаяк формування рецептивно-інтерпретаційного канону свідчить про активний і продуктивний синтез «знання літератури» зі «знанням про літературу». Нові художні явища здобуваються на суголосну критичну рецепцію, теоретичну ідентифікацію, атакож оприявлення факту його літературності.

Проблема, над якою застановилася Тетяна Шевченко, розгортає науково-дослідницький дискурс на значному текстовому матеріалі, відкриває простір для залучення якнайширшого кола теоретико-методологічних напрацювань. Подана до захисту дисертація Тетяни Миколаївни Шевченко «Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця XX – початку XXI ст.» (монографія) репрезентує новітню українську літературу в призмі сутнісних, почасти дискусійних, дослідницьких об'єктів (тут: есеїстика українських авторів з другої половини 1990-их років дотепер), обґрунтовує нові концептуальні засади сучасного українського літературознавства (тут: предметна конкретизація есеїстики як художньої рефлексії та дослідження значно ширшого контексту в системі понять жанр – метажанр – дискурсивна практика). Отож, актуальність здійсненого наукового дослідження не викликає жодних сумнівів.

Авторка визначає та обґрунтовує основну проблему, що надалі набуде послідовної аргументації в роботі, зокрема, формулює дослідницьку гіпотезу: «дискурсивна ідентифікація сучасної української письменницької есеїстики, проведена з урахуванням наративно-ментативних, перформативних, топологічних, інтегративних, комунікативних та художніх перспектив, дозволяє конкретизувати її в структурі сучасного літературного процесу як стійкий культурний і художній феномен» (с. 10-11). Розгортання міркувань Тетяни Шевченко супроводжується активним зверненням до есею як об'єкта наукового осмислення, до поетикального дослідження есеїстичного тексту як форми оприявлення авторської інтенції, зокрема через детальний аналіз значного сегменту сучасної української літератури. Зокрема, у вступній частині дисертації авторка відзначає, що робота пропонує «варіант концепції літературного процесу сучасності» (с. 8), а також акцентує на «головній стратегії дослідження», котра має «довести, що есеїстика є вагомим пластом творчості письменника в сучасній українській літературі, унаслідок чого вона стає й вагомою частиною сучасного літературного процесу в цілому, котрого до того не знала українська література за всю історію свого існування» (с. 8-9). Таким чином, дисертація Тетяни Шевченко охоплює значне проблемне поле як з точки зору літературної критики (зосередившись на поточному літературному процесі), так і на історико-літературному і теоретично-літературному аспектах (позаяк у поняттєво-термінологічному ракурсі типологізовані значущі літературно-художні явища). Складності дослідженню додає і той факт, що предметом вивчення є «дискурсивні властивості сучасної української письменницької есеїстики (практики, комунікативні стратегії, наративні особливості, форми і способи інтеграції, топологічні прикмети) як показник її динаміки й місця в сучасному

літературному процесі» (с. 10), а отже – досліджується сегмент активного літературного процесу з різноманітними модифікаціями не лише авторського стилю, але й парадигматики (проблемної, тематичної, образної, наративної тощо).

Зголошений намір дослідниці прочитати сучасну українську письменницьку есеїстику в системі поетикальних субпарадигм (методологічної, викладової, дискурсивної, формально-композиційної, культурологічної) ґрунтується на константно-атрибутивному чинникові – категорії сучасного, а тому стає органічною частиною новітнього культурно-наукового простору. Враховуючи аргументацію Тетяни Шевченко, погоджуємося із тим, що науково-дослідницький дискурс, в центрі якого є поняття есею, потребує деталізації методологічного контексту, уточнення терміносистеми, систематизації теоретичних підходів.

На основних методологічних та історико-літературних напрацюваннях, що формують контекст дослідження письменницької есеїстики як цілісного поетикального феномену, дисертантка зосереджує увагу у *Вступі*. Розгортаючи теоретичну концепцію дисертації, авторка послідовно та підставово утверджує тезу про системний характер здійсненого нею дослідження. Тетяна Миколаївна Шевченко поставила перед собою важливі теоретичні та історико-літературні цілі, для досягнення яких синтезувала комплекс методів (історико-літературний, рецептивний, герменевтичний, літературного моделювання, біографічний, а також засади структуралізму та психоаналізу). Репрезентована в роботі теоретична модель дослідження есеїстики українських письменників як феномену літератури кінця ХХ – початку ХХІ століть ґрунтується на аналізі значного текстового матеріалу (150 збірок за період від середини 90-их років ХХ століття до початку ХХІ століття). Продумана логічна структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. У вступі визначені основні параметри наукового дискурсу: констатовані актуальність роботи, деталізована її новизна, вказані об'єкт і предмет дослідження, окреслені завдання, обґрунтована методологічна основа, артикульоване теоретичне та практичне значення здійсненого теоретичного та історико-літературного дослідження, підкреслена відповідність дисертації науковій темі «Жанрові процеси в українській літературі ХІХ-ХХІ століть: між каноном і неklasичними формами» кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Дисертація складається з п'яти розділів, з який перший присвячений теоретичним аспектам дослідження есею в гуманітаристиці, а решта (розділи II-V) розбудовують дослідницьку парадигму на обраному для вивчення літературному матеріалі. Важливе місце у цілісному дослідженні належить поданим наприкінці роботи додаткам. Дослідницький наратив Тетяни Шевченко засвідчує проступання від теоретичних понять до поетикального аналізу і завершується аргументованими висновками про сутність та специфіку сучасної української письменницької есеїстики. Слід зауважити, що апелювання до тенденцій «епохи Web 2.0» додає роботі дискусійності, що відзначимо згодом.

У першому розділі «*Теоретичні аспекти роботи*» Тетяна Шевченко проаналізувала есей у трьох системоутворювальних проекціях: як «об'єкт наукового осмислення в гуманітарній традиції минулого й сучасності» (підрозділ 1.1 з подальшою деталізацією дискурсу), як важливий сегмент дослідження національної есеїстичної традиції (підрозділ 1.2), як концепт для окреслення поняття «письменницька есеїстика» (підрозділ 1.3), як складову постмодерністичного контексту (підрозділ 1.4). Слід відзначити підрозділ 1.1, присвячений реферативному оглядові наукових досліджень есею, адже авторка не лише констатує факт наявності певних праць, зосереджених на специфіці есею у його історичній проекції. Головна увага тут акцентована на своєрідній типології та класифікації цих праць, зокрема, дослідження згруповані в чотири основних «корпуси»: про походження есею як літературного твору (1.1.1), про есей у парадигмі жанр – метажанр – дискурсивна практика (1.1.2), про національні есеїстичні традиції у різних літературах (1.1.3), про розмаїття методологічних підходів у вивченні есеїстики (1.1.4). Окремі міркування Тетяни Шевченко викликають питання. Скажімо, авторка узагальнює «перманентні ознаки жанру» і погоджується, вочевидь, що «есей – твір, цікавий миттю дотичності, одномоментного контактування об'єкта, що пізнає світ, з навколишньою дійсністю: у ньому в якусь мить

свідомість і об'єкт пізнання починають визначати одне одного, змінюючи ролі того, хто на кого впливає і в який спосіб» (с. 33-34). Отож чи можемо констатувати літературність тексту есею, приналежність його до канону Літератури попри швидкоплинність власне самого моменту «контактування», чи не загрожена цінність його як художнього твору? Принагідного уточнення потребує, на нашу думку, наступна з ряду ознак: «автор – центральна фігура цього твору, постать автора «створюється» у тексті і самим текстом: відтворення його ставлення до навколишньої дійсності формує ланцюг міркувань, з якого вибудовується і образ автора, і авторська концепція світоустрою в тому чи тому контексті; підстава створення есею – особистий досвід самого автора» (с. 34). Таке формулювання, як видається, не виявляє жанрової унікальності саме есею, позаяк становить атрибутивну ознаку кожного твору в якнайширшій родо-жанровій панорамі.

Тетяна Шевченко ґрунтовно дослідила літературознавчі праці, присвячені генезі, динаміці, формально-змістовим трансформаціям есею. Варто відзначити репрезентований метажанровий принцип як варіант осмислення природи есеїстичного твору. У такий спосіб значно розширена проблематика аналітичного підходу. Осмислюючи специфіку письменницької есеїстики (підрозділ 1.2) та формулюючи основне поняття, Тетяна Шевченко не лише цілком слушно відзначає, що в «літературознавчих джерелах знайти чітке його визначення не видається можливим» (с. 71), але і пояснює причину: «Справа ускладнюється самою розмитістю есею, його амбівалентною природою, інтересом до нього не лише письменників, а й науковців, філософів, публіцистів, критиків, котрі, як показує практика, можуть співіснувати в одній особі» (с. 71). Власне «метажанровість» есею як літературного твору зумовлює складність та багаторівневість дослідницьких проєкцій цього поняття. Міркування про три – основні, на думку дослідниці, – «дражливі питання» (с. 74) формують цілісний погляд на сучасну літературну ситуацію в її теоретико-методологічному осмисленні. З урахуванням вивчених і проаналізованих підходів до письменницької есеїстики Тетяна Шевченко пропонує власне визначення (с. 74), яке стане робочим для дисертації і буде конкретизоване подальшим аналізом художніх текстів. З позицій теоретичного осмислення літературного процесу важливим є розмежування двох понять: письменницький есей та художній есей, а також відзначення відмінностей у їх дослідженні впродовж тривалого часу. Акцентуючи на основній проблемі дисертації, авторка зауважує, що наявні дефініції мають «загальний характер», таким чином, виокремлюючи об'єкт власних спостережень. Тут, принагідно, можна уточнити, у чому полягає специфіка втілення «естетичного досвіду митця» (с. 79) чи суть образності («підґрунтя рефлексії, котра оприявнює її художньо-естетичний потенціал», с. 81) саме в есеї у зіставленні з іншими жанрами.

Досліджуючи один із жанрів у цілісній генеричній системі, Тетяна Шевченко здійснює важливі узагальнення щодо специфіки літературного процесу назагал та його ключових параметрів. Зокрема, висновки про внутрішньолітературні та зовнішньолітературні чинники (с. 84-90), що зумовлюють інтерес письменників до есею, мають дослідницьку перспективу і для більш широких спостережень та узагальнень. Письменник-сучасник (надто в парадигмі зміни XX і XXI століть) перебуває у контексті «незахищеного діалогу» (чи полілогу), а «десакралізація» мистецької особистості (с. 87) може розгорнутися у непередбачуваний контекст рецепції та інтерпретації. Отож, наростання нумерації Web не є суголосним художньо-естетичному простуванню. Дослідниця зауважує, що «сучасний читач – примхлива субстанція» (с. 87) і «прагне зовсім нового ракурсу, нових підходів, нових експериментів, нової презентації міркування, зрештою, нової творчості» (с. 87). Водночас сучасному читачеві цікава літературна класика з її міметичним канонем. Тому письменницький есей повинен синтезувати літературність як атрибут із запитамі «свого» читача. Порушена також надзвичайно актуальна проблема про «конвергенцію літератури й медіа» (с. 88), однак вона потребує окремого дослідження, позаяк множинність форм співіснування «аналогової» та «електронної» платформ пов'язані не лише зі специфікою функціонування літератури, але і з іншими розмаїтими чинниками, що передбачають залучення досліджень з інших наукових галузей. У дисертації представлений

також ще один, істотний для розуміння природи есею, аспект вивчення: «причини читацького інтересу до есею» (с. 91-93). Тетяна Шевченко характеризує дві групи таких причин (соціально-психологічні та соціально-культурні) і констатує результати проведеного експериментального дослідження, пов'язаного із читанням есею середнього обсягу. З огляду на важливість такого дослідження варто було б подати його опис (методику проведення) та аналіз (у системі критеріїв оцінки ефективності) або у тексті розділу, або у формі відокремленого прикінцевого додатку. Зокрема, міг би бути більш чітко аргументований висновок про задоволення «потреби читача в читанні в цілому» завдяки невеликому обсягові та відсутності розлогого сюжету.

Особливо слід наголосити на історико-літературній та теоретичній рефлексії Тетяни Шевченко про постмодерністський контекст есеїстики (підрозділ 1.3). Розмірковування про природу та сутність поточного літературного процесу потребує дослідницької вправності й ретельності, адже суб'єктивні читацькі рефлексії повинні поступитися об'єктивному аналізу літературних явищ і тенденцій. Тому коротка систематизація есею – від виникнення «в епоху пізнього Ренесансу» (с. 95) до осмислення згідно з «художніми принципами постмодернізму» (с. 95) – додає роботі Т. Шевченко цілісності й завершеності (в межах текстового матеріалу означеного періоду), а також дає можливість окреслити ключові поняття: «есеїзація, есеїзм, есеїстичність, есеїстичний стиль, есеїстичне мислення, есеїстична поетика, есеїстика» (с. 101-104). Тут було б доцільним уточнити суть і обсяг поняття «есеїстичної літературності», що ототожнена з есеїстичною поетикою.

Другий розділ дисертації «Ментативно-наративна природа есеїв сучасних українських письменників» зосереджений на детальній типологізації есею з позицій домінування певного типу організації тексту. Тетяна Шевченко обґрунтувала поняття ментативу «як моделі текстопородження письменницького есею» (підрозділ 2.1), дослідила «есеї наративного типу» (підрозділ 2.2) з їх подальшою формально-змістовою класифікацією, «наративно-ментативні есеї» (підрозділ 2.3) та «есеї ментативного типу» (підрозділ 2.4) у двох основних жанрових різновидах – дзуйхіцу та скітце. Авторка неодноразово звертається до особливостей епохи Web 2.0 та наголошує на активності та актуальності особистісних рефлексій – автора на зовнішні чинники, читача на авторські роздуми, авторів про самих себе та своїх колег. Тому виникає потреба уточнити таке, робоче для здійсненого дослідження, поняття, як комунікація в сенсі смислотворення в есеї: автор «чиниться в намірі» (І. Франко) подати інформацію, надіслати повідомлення чи спричинити активний відгук і трансформувати комунікативний ланцюг у дискурс спілкування? Принагідно, варто конкретизувати поняття «текстотворення» і «текстопородження», або ж акцентувати їхню синонімію. Концептуальна характеристика ментативу переконлива, підставова, додатково увиразнена лінгвістичними дослідженнями специфіки розгортання тексту (с. 110), уведена в простір сучасних літературознавчих праць, присвячених ментативній природі письменницького есею. Водночас варто уточнити, у чому полягає основна відмінність у природі наратора в розповіді, оповіді та есеї (с. 114). Зосередившись на «особливостях структури ментальних подій», на «своєрідності наративізації фактів дійсності», на «функціях наративних компонентів у текстах», а також на «взаємодії ментативних і наративних складників», Тетяна Шевченко групує письменницькі есеї за домінантою: наративний, ментативно-наративний та власне ментативний (с. 115-120).

Подальший поетикальний аналіз кожної групи письменницьких есеїв розгортається за цілком виправданою та доцільно застосованою схемою: теоретичне осмислення поняття, деталізація основних параметрів поетики, аналіз художнього тексту. Так, есеї наративного типу (підрозділ 2.2) вивчені в призмі значущих компонентів (оповідач, наявність часу й місця подій, наявність фіналу та дійових осіб, певна стратегія, с. 121-122) на матеріалі есеїстичної спадщини Миколи Рябчука (принагідно слід уточнити поняття «нескладного наративу», с. 126), есеїстики В. Жежери зі збірки «Відкладене літо» (у деталізації варіантів організації наративу), творів С. Пиркало. Наративні есеї епістолярного типу вивчені та систематизовані через уважне, коментоване і деталізоване прочитання творів С. Павличко, В. Коротича (з виразно суб'єктивованими авторськими рефлексіями подій, що є частиною біографії як

авторки монографії, так і сучасних читачів). Результатом дослідження поетики есею стає цілісний аналітичний сегмент репрезентації історії України та історії української літератури у контексті формування нової світоглядно-ціннісної парадигми 2000-их років. Наративні есеї мемуарно-щоденникового типу вивчені в інтенційній парадигматиці, адже кожен автор постає тим, хто має намір «розповісти про минуле, у своєрідний спосіб «пригальмувати час», зафіксувати його для себе й нащадків» (с. 149). Можливо, для систематизації та узагальнення цікавою була б концепція Н. Копистянської про переживання часу в художньому творі. У кожному разі центрування наративу довкола автора як особистості, котра творить текст, його проектує на рецептивну площину і згодом здійснює рефлексії з приводу читацького сприймання та розуміння дало можливість Тетяні Шевченко пізнати глибину й креативний потенціал письменницького стилю В. Неборака. Поетика наративно-ментативних есеїв (підрозділ 2.3) представлена у спосіб гармонізації та пошуку рівноваги між різними викладовими стратегіями, адже тут «події набувають цінності в ситуації власне розповіді і поза ментальними подіями не важливі: вони лише доповнюються розказаним і є його розвитком» (с. 154). Вочевидь слід уточнити спосіб співвіднесення події та ментальної події. Для поетикального дослідження Тетяна Шевченко обрала збірки О. Забужко «З мапи книг і людей» (с. 154-163), І. Лучука «Сумніви сорокалітнього» (с. 163-165), С. Процюка (с. 165-168). На матеріалі різних стильових манер есеїстичного письма показані особливості репрезентації наратора, форми втілення діяльності свідомості митця. Специфіка есею як тексту-ментативу (підрозділ 2.4) проаналізована через уважне прочитання творів, що вперше набули літературознавчого осмислення завдяки дослідженню Тетяни Шевченко (збірки: А. Бондар «Тим, що в гробах», В. Карп'юк «Ще літо, але вже все зрозуміло», Т. Прохасько «Одної і тої самої»). Тут варто відзначити наукову сумлінність авторки дисертації, адже поетика есеїстичного тексту вивчена у комплексі всіх стилетвірних чинників, коректно та аргументовано доведена ментативна природа аналізованих творів. Для деталізації викладової специфіки «сучасної письменницької есеїстики, заґрунтованої на художньому унаочненні процесів міркування, медитації, рефлексії переживань тої чи тої ментальної події» (с. 182) Тетяна Шевченко зупиняється на осмисленні двох жанрів ментативу: есеїв-дзуйхіцу (2.4.1) та есеїв-скітце (2.4.2). Ретельне дослідження художнього тексту дало можливість авторці простежити характер міркувань Г. Пагутяк у книзі «Кожен день інший» (диференціювавши п'ять його основних ознак), визначити специфічні якості «ментативної поетики» в есеї К. Москальця «Дар безсоння» та зробити висновок про причини активного зацікавлення східним варіантом есе «серед українських літераторів початку ХХІ століття» (с.196). Жанр есею-скітце (шкіц, скетч) не випадково стає окремим об'єктом наукового зацікавлення, позаяк має яскраві зразки в українській літературі, неодноразово згаданий у теоретичних та історико-літературних дослідженнях. Щоправда, тут було б доречним звернення до праць Івана Денисюка, який зосереджувався на вивченні поетики малої прози в українській літературі перехідної доби (кінець ХІХ – початок ХХ століття), серед яких ознаки жанрової спорідненості між новелою та шкіцом, про що розмірковує Тетяна Шевченко (с. 198). Таким чином, другий розділ дисертації через увиразнення понять екзоінаратора та екзоітатора деталізує специфіку організації тексту есею в сучасній українській літературі відповідно до інтенційної доміані (наративу чи ментативу).

Третій розділ дисертації «Дискурсивні виміри письменницького есею» конкретизує культурологічні аспекти дослідження обраного сегменту літератури. Звертаючись до історичних джерел жанру есею та вивчаючи есеїстичний простір сучасного українського письменства, авторка обирає поняття «дискурсивної практики» як ключове для апробації власної гіпотези. Цілком слушно зазначивши, що «дискурсивні практики є більш узагальненою характеристикою мовлення порівняно із стратегією чи жанром» (с. 215), Тетяна Шевченко наводить вісім ключових аргументів щодо специфіки есеїстичного дискурсу (с. 216-228). Принагідно слід окреслити місце твору в аспекті подієвості, на підставі якого відокремлені структура (текст) і подія (дискурсивна практика) (с. 215), а також уточнити, що становить вихідну позицію осмислення письменницького есею – власні рефлексії авторів (с. 218), чиї твори обрані для дослідження чи загальна концептуалізація

дискурсивної практики. Тим паче, що диференціацію основних «дискурсивних» ознак есею Тетяна Шевченко узагальнює незаперечним висновком про те, що «предмет аналізу будь-якої дискурсивної практики – те, як створюється й сприймається текст» (с.227). Нанизуючи якості літературного явища, котре перебуває у центрі дослідження, авторка провела типологічні узагальнення стосовно літературної доби загалом, що додає роботі історико-літературної цінності.

Тетяна Шевченко вивчає особливості читацької рецепції письменницького есею (підрозділ 3.2) і вкотре апелює до стандарту Web 2.0 (також у вступі та ремарках у першому розділі). Вважаємо, що для осмислення специфіки новітніх «мультимедійних реалій» і «культурної індустрії» (с. 230) слід зважити на істотні трансформації «світової павутини». Починаючи від 1945 року, коли Ваннавер Буш розробив концепцію Memex (допоміжних механічних засобів «розширення людської пам'яті»), надалі зі створенням гіпертексту 1965 року (термін Теда Нельсона) починається епоха комунікації-спілкування нової якості. Від Web 0.0 («лексичного», 1980-1990) та Web 1.0 («морфологічного», 1990-2000), формуються Web 2.0 («синтаксичний», 2010-2010), Web 3.0 («семантичний», 2011-2020) та Web 4.0 («прагматичний», 2021-2030). І якщо Web 2.0, про який упродовж дослідження неодноразово згадує авторка, відкрив для користування такі засоби, як мережеві щоденники (блоги), соціальні пошукові системи, засоби для збереження закладок, карти знань, розширив можливості Вікіпедії (Вільної багатомовної енциклопедії), GoogleEarth (Google-карт), Flickr (онлайн-фотоальбома), Netvibes (персонального робочого стола), Digg.com (ресурсу новин) і uCoz (Веб хостинг), то наступні покоління цифрових технологій ще більше трансформують простір спілкування, в тому числі літературно-естетичного. Скажімо, Web 3.0 (визначення Джейсона Калаканіса) вже самостійно вирішить, що саме, де і коли може бути опубліковано і якому читачеві адресовано. Про наступний крок вестимемо мову згодом, адже досліджувані у дисертації літературні явища не переступили порогу «прагматичної» доби технологій. Отож, відповідальність за текст есею несуть не лише двоє – автор і читач (як відзначено на с. 231), але й система комунікування, що надає доступ до цих текстів, розширює коло активних читачів, примножує можливості нарощування смислів. Вочевидь, саме завдяки такому динамічному процесові читання здобувається на нову парадигму, а текст есею виходить з комунікативного простору у значно ширший – у простір спілкування, роблячи його щоразу актуальним та оригінальним. Завдяки цьому дискурсивність читання збагачується синхронно із репрезентацією наративу. Завдяки ретельному вивченню «різних методик читання» Тетяна Шевченко дослідила есеї збірки «Жорстокість існування» Г. Пагутяк, есей О. Лишеги «Флейта землі і флейта неба». Зокрема, аналізуючи рецептивні аспекти повільного читання есеїв Г. Пагутяк, авторка дисертації стверджує, що «читач, замислюючись про сказане, співвідносить авторські думки з власною шкалою життєвих цінностей. Його «гіпотеза» передбачення тексту найчастіше не підтверджується. Саме це стає причиною породження критичного ставлення до сказаного і причиною активізації процесів розуміння: читання перетворюється на цілеспрямований процес із залученням запасу власних знань і особистого досвіду» (с. 236). Ймовірно, ідеться радше про типологію текстів (як-от «текст-задоволення» і «текст-наслода»), які або гармонійно вписують новий особистісний досвід (митця) у систему літературно-естетичних уявлень читача, або значно розширюють рецептивний горизонт, не обов'язково спричиняючи критичне ставлення до сказаного, але активізуючи когнітивний процес. Також варто взяти до уваги, що процес повільного читання есею тотожний читанню назагал. У роботі представлений логічний, послідовний, продумано структурований аналіз усіх складових процесу народження смислу під час читання.

Окрема увага Тетяни Шевченко зосереджена на художніх техніках і практиках в есеїстичних текстах (підрозділ 3.3), зокрема досліджені інтимізація (3.3.1), сугестивність (3.3.2), лірична інтенція (3.3.4), автокреація (3.3.4) у письменницьких есеях українських авторів кінця ХХ – початку ХХІ століть. Матеріалом для аналізу есеїзації стали три твори (О. Забужко, М. Матіос, С. Пиркало) з колективної збірки «100 тисяч слів про любов, включаючи вигуки». Важливо що поетологічний чинник художності ґрунтується на

уважному прочитанні текстів із виокремленням стилістичних прийомів творення смислу. На основі творів І. Андрусяка та Г. Пагутяк глибоко вивчене явище сугестивності в його розумінні як «здатності впливу на глибинні шари людської психіки» (с. 258), водночас варто зважити, що «художнім твором, наділеним художнім смислом, іманентним плану вираження і не існуючим поза ним» (с. 258) можемо назвати не лише есей, але й інші жанри літератури, при цьому незаперечною тут є роль саме сугестивності як змодельованої стратегії викладу. Тетяна Шевченко відзначає, що аспекти «ліризації епічних і драматичних творів, особливо перехідних епох, уже досліджено» (с. 269), однак її аналіз ліризації як письменницької практики у творах Б. Матіяш доповнює та поглиблює наявний літературознавчий дискурс. Стиль авторки репрезентований на композиційно-мовленнєвому рівні, через максимально деталізований емоційний малюнок, а також в інтерпретації смислу есею в призмі лексичних та синтаксичних засобів. Ще одна художня техніка, без якої навряд чи здобудеться онтологічна цілісність письменницької есеїстики, – автокреація – вивчена у комплексі основних прийомів: «автотематизм, автоінтерпретація, автобіографізм, автопортретування, автоінтертекстуальність тощо» (с. 278) на матеріалі збірки есеїв Андрія Любки «Саудаде». З активним застосуванням наратологічного інструментарію Тетяна Шевченко дослідила авторське начало есеїстичної манери письма, пов'язавши його з фактами особистої біографії письменника. Акцент на перформативному потенціалі письменницького есею в сучасній українській літературі (підрозділ 3.4) допомагає авторці дисертації не лише ефективно апробувати «ще одну цілком можливу дослідницьку оптику», але й виявити важливі тенденції та закономірності формування літературного процесу як сегменту культури переходової доби. Знову-таки, динаміка технологічного поступу, можливості та перспективи цифрових засобів розширюють комунікативні горизонти літературних жанрів, а есею передусім – з огляду на його особливу суголосність духові часу, настроям історичної доби. Напевно, наразі питання про смислову тотожність тексту і медіатексту залишається відкритим, однак у дисертації переконливо та аргументовано представлені можливості есею як мовленнєвої практики з урахуванням перформативного потенціалу. Усі названі аспекти – «подія мислення», когерентність міркувань і роздумів, «особлива роль автора», події «ментального єднання автора й реципієнта», «унікальність інтеракції між автором і читачем», сугестія – становлять жанровий канон есею. Адже саме ці чинники якнайпереконливіше виокремлюють його з-посеред усіх інших, засвідчуючи його наративно-рецептивну своєрідність. Тим паче, що Тетяна Шевченко подає завершене визначення есею як мовленнєвої практики у фокусі перформативності (с. 295).

Четвертий розділ дисертації «Форми ансамблевого об'єднання есеїстики письменників у сучасній українській літературі» розпочинається зі встановлення парадигматичної відповідності між макрорівнями в межах поетикальної системи, адже цілком слушною є вихідна теза про те, «есей як одна з найбільш експансивних дискурсивних практик кінця ХХ – початку ХХІ століття в українській літературі самою своєю сутністю засвідчила пряму залежність від контексту, способу оприлюднення, співіснування подібних форм» (с. 305). Саме тому Тетяна Шевченко обирає досить цікаву, як видається, стратегію дослідницького наративу – виявлення близькості/спорідненості у ментально-емоційному та інтелектуально наснаженому товаристві українських письменників, авторів есеїстичних текстів. Дослідження причин існування «есеїстичних ансамблів як організованих контекстів сприйняття» авторка розпочинає від аналізу традиції «жанрово-дискурсивної форми» (від М. Монтеня, Ф. Бекона, Ж. Лабрюєра, Ф. Ларошфуко, Б. Паскаля), акцентує на авторській настанові саморепрезентації, на окремих видавничих моментах, та також відзначає літературознавчі тенденції вивчення есею. Головним чином орієнтуючись на формально-композиційні та структурні принципи, авторка детально аналізує основні види «ансамблевих (контекстних) утворень есею в сучасній українській літературі» (с. 310): цикл (4.1.1), збірка (4.1.2), серії, колекції, антології (4.1.3). Обираючи для вивчення есеїстичні цикли, Тетяна Шевченко керувалася їхньою репрезентативністю щодо провідних тенденцій сучасної української літератури, таким чином продовживши раніше оприявлений вектор аналітичного та системного дослідження обсяжного сегменту літератури в контексті культури – передусім

сучасної літератури в панорамі сучасної культури. Так, текстовий аналіз зосереджений на трьох циклах: «Блок НАТО» С. Жадана, «П'ять рецензій» І. Андрусяка, «Два есе про Юрка Гудзя» В. Даниленка, що засвідчують «несхожі манери есеїстичного викладу» (с. 313). Тексти сучасних авторів вивчені на всіх можливих рівнях поетики, однак виникає питання щодо стилю письма С. Жадана, на чому особливо наголошує дослідниця. Зокрема, відзначено, що «ідіостиль... більш-менш упізнаваний» (с. 316) і що «автор прагне бути цілком зрозумілим своєму читачеві» (с. 316). Тож чи можемо вважати авторську настанову на рецептивну перспективу свого тексту свідченням літературності, чи це тяжіє до константних ознак саме есею як жанру, зорієнтованого передусім на читача-сучасника? У дисертації представлений надзвичайно цікавий ракурс наукового мислення Тетяни Шевченко. Аналізуючи цикл «П'ять рецензій» І. Андрусяка, авторка помножує не лише координати сприймання художнього тексту, але здійснює референцію зреферованого у фаховому літературознавчому контексті. Адже увага до есеїстичних текстів, присвячених інтерпретації інших есеїстичних текстів сучасників автора в осмисленні дослідниці-сучасниці трансформує аналітичний наратив у своєрідний науковий ментатив (за термінологією Т. Шевченко). Тут вивчені основні процеси: спочатку читання-розуміння письменника-есеїста, згодом – інтерпретація читацького дискурсу в науковому контексті. Таким чином відбувається не лише теоретична концептуалізація художніх практик есею, але і окреслюються горизонти історії новітньої української літератури. Для розуміння специфіки природи есею важливо відзначити детальний аналіз збірки як «основного способу репрезентації есеїстичного мислення літератора» (с. 324), зокрема, щодо композиційної організації та формування «організованого контексту» (с. 327). Цій проблемі присвячений окремий підрозділ дисертації, у якому класифіковані збірки письменницьких есеїв (4.2.1), представлений творчий контекст авторської збірки (4.2.2), а також вивчені різноформатні збірки, до складу яких включені письменницькі есеї (4.2.3). Теоретико-літературний аспект роботи увиразнюється завдяки продуманим типологіям і класифікаціям, запропонованим авторкою. Так, важливе місце належить класифікації есеїстичних збірок за «змістовно-формальними категоріями» і здійсненій на цій підставі систематизації текстів за дванадцятьма основними групами (с. 335-340). Дослідження збірок есеїв у контексті літературної творчості письменника розширює історико-літературну панораму, позаяк есей як рефлексія «сьогодні-про-сьогодні» чи «про-тут-і-тепер» розглядається не як спорадична чи випадкова подія у письменницькому стилі, а як осмислений і необхідний елемент його світоглядно-художньої манери, як-от щодо особливостей творчого портрету Євгенії Кононенко (у зіставленні новел і есеїв та виявленні їхньої «тематичної, стилістичної й композиційної близькості», с. 348). Вже засвідчене зацікавлення Тетяни Шевченко перформативним потенціалом есею продовжилося у вивченні специфіки цього жанру у збірках інших форматів, скажімо у проєктах-серіях «Інший формат» чи «РЕСвізити». Ймовірно, справою майбутнього є певні рефлексії з приводу вже традиційного фестивалю «Дні Мистецтва Перфоманс у Львові», що 2019 року відбулися вдесьте чи розмаїтих творчих зустрічей-діалогів, під час яких текст (есею за природою та структурою) народжується у присутності глядачів. Тетяна Шевченко відзначає важливі для рецепції моменти, як-от формування «хрестоматії ненаписаних текстів» чи долучення «покадрових світлин», що супроводжували процес комунікації (с. 352), або ж акцент на ролі упорядника таких збірок (яких Т. Прохасько іменує «гебуртсгільфе», с. 354), котрий стає першим із ряду інтерпретаторів. Композиційна організація збірки письменницьких есеїв досліджена ґрунтовно, на підставі виявлених витоків цього жанру (М. Монтень) і через послідовний аналіз тенденцій трансформації традиції в сучасній літературі. Тетяна Шевченко показує тяглість довільного компонування книг есеїв, однак виявляє також певні закономірності для забезпечення «авторської сукупності» (с. 360-362): наявність заголовка, короткої передмови від автора, першоособовий наратив, спорідненість як принцип називання текстів, авторські примітки. На нашу думку, авторка дисертації підібрала винятково вдалий аргумент для осмислення консервативної природи жанру есею – цитату О. Ірванця – адже і справді «з'явилося відчуття, що повністю додуманих до кінця концепцій у світі не існує. Може, крім

задуму Божого» (с. 363). Водночас доречно акцентовано і на синтетичній сутності есеїстичного письма, що постає почасти поєднанням, почасти межею мистецької інтенції (письменник як особистість = як рефлектор = як сам-собі-критик = як інтерпретатор тощо). Висновок Тетяни Шевченко про схожість книги «Проби» з сучасною збіркою есеїстики (с. 367) має важливе значення як концептуальний у типологізації канону літератури. Для увиразнення композиційної специфіки збірок письменницьких есеїв авторка здійснює ґрунтовний аналіз збірок «Лексикон інтимних місць» Ю. Андруховича, «Канатоходці» С. Процюка, «Letmureoplego» та «І знов я влізаю в танк» О. Забужко, оперуючи такими поняттями, як «системна безсистемність» (4.3.2), «відкрита множинність» (4.3.3), «концептуальний еклектизм» (4.4.4). Так, акцентовано на полідискурсивності (за Р. Ничем) есеїстичної збірки «Лексикон інтимних місць», її наративно-ментативному характері, на трансформації принципу «відкриття» у «новому обличчі описуваного топосу» (с. 370), а також на компонуванні й об'єднанні текстів за принципом ризоми (через конкретизацію основних ознак). Підсумовуючи, Т. Шевченко диференціює ключові «плато» (місто, європейський простір, «своя територія», спільність і неповторність міст, оновлений формат відомих персонажів автора, нові можливості осмислення міста). Тут, щоправда, варто уточнити характеристику – унікальна ідентичність європейського простору (с. 377, позиція «б»). Збірка есеїв С. Процюка «Канатоходці» презентована у детальному структурно-композиційному, проблемно-тематичному дослідженні як наративно-ментативна за домінантою викладу. Тут, принагідно, слід відзначити образний вислів есеїста про власний стиль – «необов'язкові рефлексії нехрестоматійного філософа» (с. 381), що промовисто свідчить і про стиль дослідницького наративу авторки дисертації: наратив проблеми часами переростає у ментатив рефлексії, котра, своє чергою, продукує висновки та узагальнення. Т. Шевченко зауважує, що автор есеїв «не спромігся сполучити» (с. 383) тексти у розділи спільною назвою, однак це може бути одним із виявів задуму чи викладової стратегії. Дві збірки есеїв О. Забужко обрані для аналізу з огляду на їхню композиційну близькість (як відзначила дисертантка), а також завдяки перебуванню текстового простору в спорідненому культурно-історичному та емоційно-інтелектуальному. Переживання плину подій історичної ваги й масштабності з суголосними особистісними враженнями та роздумами стають не лише етапом літературної історії, але й важливим сегментом формування національної самосвідомості. Тому рефлексії над есеїстикою О. Забужко є своєчасними та необхідними в умовах переходнової доби.

П'ятий розділ дисертації «Сучасна письменницька есеїстика в контексті топологічного повороту в культурі» присвячений науковій проблемі, що лише набуває наукового осмислення з об'єктивних причин, адже розгортання аналітичного дискурсу можливе лише як наслідок оприявлення досліджуваного феномену. Тетяна Шевченко цілком слушно відзначає, що «сучасна культура переживає епоху поворотів: антропологічний і тілесний, перформативний і візуальний, наративний і риторичний» (с. 403) і констатує, що це «далеко не повний перелік відрефлексованих у працях дослідників культурних поворотів кінця ХХ – початку ХХІ століття, які охоплюють усе ширший простір людської діяльності» (с. 403). Не заглиблюючись у когнітивні перипетії мисленнєвих трансформацій, погоджуємося, що, зокрема, гуманітаристика готова «до перегляду інтегративних принципів аналізу певних явищ культури» (с. 403) і ракурс новітнього «повороту» вкотре повертає «лінзу поляроїда», абироздивитися і пізнати «те, що завжди незримо існувало, просто настав час свіжого погляду на традиційні явища в силу зміни парадигматики культурного мислення» (с. 403). Аспекти топологічної рефлексії, заломлені в призмі способів проблематизації місця (простору) (підрозділ 5.1) досліджені на чотирьох репрезентативних рівнях: простір «як предмет рефлексії; як тяглість, яка виникає в процесі рефлексії; як сама рефлексія; як простір, що індукує новий простір у свідомості читача» (с. 405). Топологічна рефлексія постає у тісному зв'язку з онтологічним прочитанням, диференціація локальних дискурсивних есеїстичних практик (с. 411) відкриває простір для дослідження проблем ідентичності. Тетяна Шевченко переконливо доводить доцільність «топологічно-рефлексивного підходу до дискурсивної практики письменницького есею» (с. 412), при

цьому варто уточнити, у який «інший спосіб», крім художнього, може відбуватися вираження думки про місця і не-місця. Питання про текст есею як «простір рефлексії» є основним у підрозділі 5.2 в розгортанні поняття «літературно-критична рефлексія», якій авторка дає визначення (с. 416-417) і детально аналізує на матеріалі збірок К. Москальця. Тут варто відзначити досить складно структурований дослідницький наратив: Тетяна Шевченко апелює до висновків Т. Пастуха, який дає назву практиці рефлексії К. Москальця («до-сказання сказаного») про есеїстичний стиль І. Малковича. Таким чином, розширюється панорама власне есеїстичного дискурсу і вияскравлює як питання: ким тут постає есеїст – критиком із правом на суб'єктивну, в тому числі емоційну, оцінку, істориком літератури, котрий мусить «вписувати» власні ідеї у дослідницький канон з домінантою об'єктивності, узагальнень та висновків чи власне есеїстом, який втілює власне світопереживання у слові та через слово без позначення чи маркування горизонту інтерпретації? Автобіографічний есеїстичний дискурс (підрозділ 5.3) представлений у монологічній природі його висловлювання і ретельно досліджений на матеріалі збірки В. Махна «Котилася торба». Тут, вочевидь, незайвим було б уточнити характер стратегії першої частини, позаяк друга, на думку авторки, «має характер письменницької стратегії (само)ідентифікації й самоствердження» (с. 434). Митець як «об'єкт есеїстичного осмислення» постає у дослідницькій призмі Тетяни Шевченко через аналіз портретів-есеїв, що розширюють термінологічну семантику поняття власне портрету, стаючи важливим дискурсивним елементом для есею як метажанру. Для конкретизації та вичерпності можна би було уточнити тотожність чи відмінність між поняттями: портретний есей – есей-портрет – портрет-есеї. Водночас авторка дисертація здійснила концептуальну систематизацію в межах жанру, диференціювавши портретні есеї за п'ятьма видами (с. 440-441), уважно прочитала й ретельно охарактеризувала есеїстичні техніки портретування (на матеріалі книги «Лексикон А.Г.» В. Неборака), як-от: одноосібне портретування, портретування митця крізь його твори, подвійне портретування, автопортретування, колективне портретування, узагальнення про сутність літературного процесу. Особливу увагу привертає підрозділ 5.5, присвячений дослідженню географічних топосів у призмі подорожніх рефлексій. «Варіації» подорожнього есею у дисертації класифіковані, кожен вид збірок (із чотирьох названих) ґрунтовно проаналізований, визначені типові чи характерні культурні, історичні, літературні аспекти побутування есею в Західній Україні (збірка «Відстані та вібрації» Ю. і Т. Прохаськів, твори Г. Пагутяк, О. Гавроша, с. 452-458), особливості мандрівного есею, пов'язаного із Києвом (збірка «Героїні та герої» Г. Пагутяк, с. 458-460), а також виявлено особливості «розчинення» подорожнього есею у всій книзі (збірка «Подорож крізь туман» І. Ципердюка, с. 461). Слід відзначити, що заявлена у дисертації Тетяни Шевченко проблема специфіки, формату, наративної організації, ментальних якостей географічного топосу є досить перспективною і може бути досліджена в контексті історії української літератури не лише на рівні есею. Певна деталізація попереднього аналізу, як видається, представлена у дослідженні «есею місця» (підрозділ 5.6). Тетяна Шевченко має цілковиту рацію, стверджуючи, що «топос стає живильною енергією рефлексивного типу літератури» і має «стійкі ознаки, позначені і повторюваністю, і варіативністю, і наочною чисельністю» (с. 464). Авторка переконливо доводить відмінність «есею місця» від подорожнього есею, систематизуючи п'ять основних ознак (с. 465-474). Окремо вивчена специфіка художнього втілення пошуку «своєї території» (5.6.1), поетика есеїв «у чистому варіанті» (5.6.2) як особистісна художня проекція «мікрокосму» (тут на сприймання образу автора як есеїстичного «я» впливає наведена цитата з твору С. Жадана із досить специфічною лексикою, с. 490). Теоретико-літературна вправність засвідчена у численних формулюваннях понять та визначень, котрі використані в дисертації. Зокрема, варто відзначити тлумачення топосу та його ключових ознак (с. 496).

Висновки дисертації містять основні результати дослідження, що відображають його новизну, актуальність, продуктивність та перспективність у науково-методологічному пошуку. Передусім чітко визначені хронологічні межі періоду, автори і твори якого становлять основний об'єкт вивчення (1991-2019 рр.). Постаті митців-есеїстів згруповані за

поколінневим принципом, що має важливе значення і для формування мікроперіодизації кінця XX – початку XXI століть як окремої літературної доби, і для типологізації основних поетикальних тенденцій та закономірностей. Важливо, що Тетяна Шевченко увиразнила теоретико-літературний контекст, давши стислі та вичерпні визначення таких понять, як метажанр стосовно есею, як письменницька есеїстична практика, як екзоінаторатор в його «питомо есеїстичному оповідно-міркувальному» статусі в тексті, а також акцентувала на авторських жанрових визначеннях у полі розмаїтості есею і окреслила найближчі перспективи наукового пошуку, похідного від отриманих результатів.

Осмислення аналітико-нарративного та ментативно-сугестивного дискурсу дисертації викликало деякі питання:

1. У роботі активно використовується поняття «комунікативна стратегія». Чи наявний матеріал письменницької есеїстики дає можливості для типологізації стратегії за іншими концептами (крім – комунікативний)? Скажімо, чи є можливість дослідити нарративні, когнітивно-рецептивні чи інтерпретаційні стратегії есеїстичного тексту?

2. У дисертації немає особливих гендерних акцентів, однак репрезентовані аналізом збірки есеїв, як видається, мають маркери і жіночого письма, і жіночого читання, і жіночої рефлексії. То чи можна (і, якщо так, то як саме) застосувати до дослідження письменницької есеїстики принципи та прийоми феміністичної критики?

3. Дослідження поетикальних особливостей письменницької есеїстики сучасної української літератури відбувалося із осмисленням більш широкого історико-літературного, культурологічного, до певної міри соціального та ідеологічного контексту. У час, коли термінологічна парадигматика сучасного літературного процесу продовжує уточнюватися й деталізуватися, чи можливо (на підставі здійсненого аналізу текстів есеїв) дати визначення новітньому етапові літератури (означеного періоду)?

Слід зауважити, що спричинені ретельним вивченням дисертації (монографії) питання чи принагідні уточнення жодним чином не підважують її наукового, не применшують її теоретично-категоріального статусу та історико-літературної масштабності. Новизна здійсненого комплексного теоретичного й історико-літературного дослідження сучасної української письменницької есеїстики зумовлена тим, що обраний фрагмент поточного літературного процесу вперше став об'єктом монографічного вивчення, в якому на основі цілісної науково-методологічної концепції апробовані новітні підходи до розуміння та інтерпретації художнього тексту, теоретико-літературний формат дослідження увиразнений низкою запропонованих авторкою чи концептуально уточнених в ході аналізу тексту понять і визначень, а також системних класифікацій в просторі письменницької есеїстики в українській літературі кінця XX – початку XXI століть.

Дисертацію Тетяни Миколаївни Шевченко «Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця XX – початку XXI ст.» (монографія) слід визнати завершеним, самостійним та оригінальним літературознавчим дослідженням, у якому отримані результати є науково обґрунтованими, дають можливість конкретизувати поетологічний дискурс окремого періоду літератури – української літератури 1990-2019 рр. Опрацювавши значний за обсягом матеріал, систематизувавши його за концептуальними критеріями есею як жанру, метажанру й дискурсивної практики, репрезентувавши значний літературний контекст і поєднавши засади сучасної методології і новітніх підходів до осмислення літературних явищ загалом, авторка дисертації здійснила концептуальний аналіз художньо-естетичної природи письменницького есею в сучасній українській літературі. Т. М. Шевченко досягла визначеної нею мети, сказавши вагоме слово у літературознавчому дискурсі, присвяченому проблематизації та художнім практикам есеїстичного письма.

Дисертація Тетяни Миколаївни Шевченко апробована в ході міжнародних наукових і науково-практичних конференцій, всеукраїнських конференцій, репрезентована монографією, розділами в 5-ти колективних монографіях, 42 статтями (з яких 24 надруковано у фахових виданнях України, 7 у виданнях інших держав, 11 – в інших виданнях). Результати дослідження представлені в авторефераті, який достатньо відбиває зміст, структуру всієї роботи, її основні висновки.

Таким чином, дисертація цілком відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. №567 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України №656 від 19.08.2015 р., №1159 від 30.12.2015 р., № 567 від 27.07.2016 р.), а його авторка, Тетяна Миколаївна Шевченко, заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальностями 10.01.01 – українська література, 10.01.06 – теорія літератури.

10 березня 2020 року

Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри світової літератури
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Мацевко-Бекерська Лідія Василівна

Підпис Мацевко-Бекерської Л.В. підтверджую

Вчений секретар
ЛНУ імені Івана Франка

